

Civilisatie: het vraagstuk van reikwijdte en samenhang

Een voorstel tot conceptuele verheldering

De civilisatietheorie heeft in de loop van Elias' lange leven een ontwikkeling doorgemaakt van historisch specifiek naar sociologisch generiek. Uitgangspunt van zijn onderzoek uit de jaren dertig, beschreven in deel I van *Ueber den Prozess der Zivilisation* was de studie van manierenboeken van Westeuropese elites tussen de veertiende en achttiende eeuw. Veranderingen in gedragsvoorschriften relateert Elias in het begin van deel II aan staatsvorming in West-Europa tussen 800 en 1800. Daarop volgt een beschouwing over varianten van dwang en zelfdwang, die zich uitstrekt tot de periode rond 1930. Deze uitbreiding presenteert Elias in het laatste gedeelte als een 'Ontwerp van een civilisatietheorie' en aldus verbreedt hij zijn blik tot 'Veranderingen in de maatschappij'. In zijn nieuwe inleiding uit 1969 bij de tweede druk plaatst hij het theoretisch belang van zijn bevindingen voor de sociologie nog meer op de voorgrond.¹ Deze reeks accentverschuivingen is voortgezet in *Was ist Soziologie?* uit 1970 (onmiddellijk vertaald in 1971) en in de andere publikaties die hij tot de dag van zijn overlijden in bewerking had.

Dit weinig aan beperkingen van tijd, plaats en type bron onderhevige karakter van de civilisatietheorie is vervolgens nog sterker naar voren gebracht door Goudsblom, vooral in zijn latere publikaties.² Elias' werk heeft een 'paradigmatische strekking' en civilisatieprocessen zijn volgens Goudsblom algemene sociale processen, die dienen te worden gezien in het perspectief van de mensheidsgeschiedenis vanaf het ontstaan van de menselijke soort.³ Hiermee wordt de voor de sociologiebeoefening reeds gebruikelijk lange termijn van enkele eeuwen verlengd tot vele millennia, het kader van West-Europa tot de hele wereld: de geschiedenis van de menselijke soort vanaf de eerste schreden op weg naar vuurbeheersing zo'n vierhonderdduizend jaar geleden.

Verruiming van reikwijdte ligt in de lijn van de ontwikkeling die Elias heeft doorgemaakt en daartegen zijn tot dusverre geen fundamentele bezwaren geuit; kritiek richtte zich op andere zaken. Discussies gaan niet zozeer over conceptuele problemen als wel over feitelijke weerleggingen:

geldt de theorie ook voor Surinaamse bosnegers, middeleeuwse monniken, of Florentijnse burgers uit de renaissance?⁴

Al met al zijn de conceptuele spanwijdte en onderlinge relaties van sleutelbegrippen, waaronder civilisatie en staatsvorming, niet, of niet meer, aan één duidelijke maat gebonden. Nuanceringen, herformuleringen, amenderingen, generaliseringsen, de introductie van neologismen en kritieken alsmede reacties daarop hebben zowel geleid tot verheldering als verwarring.⁵ In een kritische bui krijgt men de indruk van een conceptuele warwinkel, niet alleen binnen de 'figuratiesociologie' maar in de historische sociologie als geheel.⁶

Het demonstreren van een samenhang tussen civilisatie en staatsvorming behoort tot de meest gewaardeerde elementen van Elias' studie uit 1939.⁷ Maar in de naar mijn idee terecht door Goudsblom bepleite opvatting heeft het begrip civilisatie een aanzienlijk grotere reikwijdte dan staatsvorming. Beschaafd gedrag komt ook voor in samenlevingen waar geen staatsorganisatie tot ontwikkeling is gekomen.⁸

Er is dus een discrepantie in reikwijdte ontstaan tussen civilisatie en staatsvorming. Dit theoretische probleem wil ik nader beschouwen in samenhang met een daarmee verbonden kwestie, namelijk de rol van de economie die binnen de civilisatietheorie niet uit de verf is gekomen.⁹ Eerder heb ik aan civilisatie en staatsvorming een derde concept toegevoegd: professionalisering.¹⁰ Door dit begrip historisch ruimer te interpreteren dan gangbaar is, ontstaat de mogelijkheid om hiermee economische aspecten van sociale verhoudingen te belichten. Maar ook dit concept heeft een historisch specifiek karakter dan civilisatie en geeft dus eveneens een discrepantie in reikwijdte. Mijn overwegingen over deze twee conceptuele problemen laat ik vergezeld gaan van enkele historische beschrijvingen, die nodig zijn om begrippen inhoud te geven en overgangen te bediscussiëren. Tevens stip ik enkele problemen aan rond andere sociologische begrippen, die samenhangen met de problematiek van algemeen versus specifiek, zonder overigens de pretentie te koesteren op de gestelde vragen steeds een afdoende antwoord te weten. Ik rond de begripsanalyse af met een toelichting op de hier gehanteerde fundamentele driedeling in sociale bindingen, namelijk culturele, politieke en economische. Mijn oogmerk is om voor elk een naar abstractieniveau harmoniërend begrippenpaar te ontwerpen met parallel lopende overgangen. Nevendoel van dit artikel is om sociologie van kunst een duidelijker en minder marginale plaats te geven in de algemene sociologie dan nu het geval lijkt te zijn.¹¹

Civilisatie en cultivering

In plaats van het in deze eeuw onder historici, sociologen en antropologen gangbaar geworden begrip 'cultuur' gebruikt Elias 'civilisatieproces'. Hiermee beoogt hij het statische 'cultuur' te dynamiseren en dit te ontdoen van zijn normatieve connotaties: de innerlijke verrijking van de geest, in het bijzonder die van het Duitse volk, waardoor individuele vrijheid bereikbaar wordt. De opgave van definiëring benadert Elias door een sociologisch-historische begripsanalyse, die leidt tot een keuze voor civilisatie als wetenschappelijk concept en het afschrijven van cultuur.

Overigens treedt Elias nauwelijks in debat met de auteurs die zorg hebben gedragen voor verwetenschappelijking van het cultuurbegrip.¹² Hij wilde geen boek over boeken schrijven en polemiseert niet met Alfred Weber, Thomas Mann, Oswald Spengler of Jacob Burckhardt. Evenmin behandelt Elias de aan hen voorafgaande begripsvorming bij Montesquieu, Voltaire, Condorcet, Herder, Humboldt, Guizot en Michelet.¹³ Voortbouwend op het werk van veelal ongenoemde historici, psychologen, sociologen en antropologen neemt hij afstand van de normatieve, statische, geestelijke, elitaire, individualistische en vaak ook religieuze connotaties die kleven aan 'cultuur'.

Van de toonaangevende cultuurhistorici noemt Elias Huizinga wel, maar niet als theoreticus die zich bekommert om conceptuele problemen. Hij gebruikt Huizinga voor diens informatie over het gewelddadige leven van middeleeuwse Franse ridders, de gegevens over hun verregaande stileren terzijde latend.¹⁴ Burckhardt, wiens werk een grote weerklank had, blijft ongenoemd. Zonder dat met zoveel woorden toe te lichten, zet Elias zich af tegen diens cultuurbegrip, dat draait om gerespecteerde uitingen van de elite, vertegenwoordigd door individuen in Italië. Met zijn aandacht voor beteugeling van driften borduurt hij daarentegen voort op Freuds inzichten, maar affectbeheersing wordt in verband gebracht met de samenleving waarin gedragscodes functioneren en niet met individuele jeugdervaringen.

Ter verheldering van de samenhang tussen civilisatie en politiek benut Elias het gedachtegoed van Max Weber, die heeft afgerekend met Burckhardts idee over 'de staat als kunstwerk'.¹⁵ Webers concept ontdoet Elias van diens sterk juridische inslag en hij betoont zich opnieuw explicieter dan zijn voorgangers in de uitwerking van de historische dimensie. Met 'staatsvorming' bouwt hij voort op elementen die Weber heeft geïntroduceerd onder de noemer van de staat en in dat verband door hem ingevoerde begrippen zoals bureaucratie, rationaliteit en legitieme heerschappij, concepten die op verschillende manieren refereren aan wat Elias aanduidt met civilisatie.

Beïnvloed is Elias, zoals hij in de inleiding schrijft, niet alleen door de psychologie, geschiedwetenschap en filologie maar ook door antropologie. Hij beschouwt echter nauwelijks niet-westerse samenlevingen en laat antropologen zo goed als ongenoemd. Onvermeld blijft de veel gebruikte omschrijving van het begrip cultuur in de kernachtige beginzin uit 1871 van E.B. Tylor, *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*: 'Culture or Civilization, taken in its wide ethnographic sense, is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and other capabilities and habits acquired by man as a member of society'. In zijn oeuvre maakt Tylor, net als veel filosofen en historici voor hem, geen onderscheid tussen cultuur en civilisatie.

Een keuze voor civilisatie als meest algemene begrip botst in zijn implicaties op een onder historici en antropologen ingeburgerd taalgebruik: *civilisatie* of beschaving geldt meestal als een specifieke ontwikkeling terwijl men *cultuur* ziet als algemeen menselijk. Ik ben geneigd dit ongemak, veroorzaakt door een intellectuele conventie die overigens niet alom geldt, voor lief te nemen, mede omdat de keuze uiteindelijk arbitrair lijkt: het gaat er om een consistent en zinvol onderscheid te maken. Uitgaande van de literatuur zal ik meerdere kenmerken van het overigens moeilijk te definiëren begrip *civilisatieproces* omschrijven, teneinde tot een afbakening te komen ten opzichte van een meer specifieke variant en voortzetting hiervan: *cultivering*.

Civilisatie is niet alleen een proces binnen de individuele levensloop en de geschiedenis van een samenleving, maar ook een ontwikkeling die de menselijke soort typeert.¹⁶ Na tientallen millennia van passieve en vervolgens actieve vuurbeheersing ontstaan zo'n tienduizend jaar geleden meerdere agrarische samenlevingen. Boeren zijn minder afhankelijk van de natuur dan jagers en verzamelaars maar bekopen dit met een grotere afhankelijkheid van elkaar en van priesters en krijgers. Ze kunnen met meer mensen op een kleiner grondgebied samenleven, maar de druk om onderlinge relaties te reguleren neemt navenant toe. Mensen worden weliswaar minder direct afhankelijk van de natuur, maar zien zich geconfronteerd met een toenemende afhankelijkheid van steeds meer andere mensen. Collectieve winst ligt in demografische groei, waarbij irrigatie-landbouw een cruciale technische vernieuwing betekent.¹⁷ Dit houdt in dat samenlevingen van boeren, priesters en krijgers in het proces van *sociale* selectie voordelen verwerven op jagers en verzamelaars en een grotere overlevingskans hebben.

Beheersing van zowel de natuur als van menselijke verhoudingen leren kinderen van volwassenen. Gaandeweg duurt het langer voor mensen zich

kunnen en mogen gedragen als volwassen leden van de samenleving. Naleving van gedragsstandaarden geschiedt niet alleen onder dwang van straffen. Normen worden geïnternaliseerd en gaan deel uitmaken van de individuele persoonlijkheid. Mensen leren elkaar in toenemende mate om beheersing te zien als vanzelfsprekend, maar dit blijft fragiel; mensen moeten beschaafd gedrag steeds opnieuw leren, en ook daarin schuilt het procesmatige van civilisatie - naast de veranderingen in gedragscodes.¹⁸ Schending van gedragsnormen brengt gevoelens van schaamte en pijnlijkheid te weeg, schaamte wanneer je zelf normen schendt, pijnlijkheid wanneer anderen zondigen.¹⁹ Mede door deze mentale veranderingen krijgen civilisatieprocessen meer duurzaamheid, een groter sociaal bereik en toenemende evenwichtigheid in naleving van normen, welke door opvoeding en sociale controle in stand worden gehouden.

In uitgebreide agrarische samenlevingen voltrekt zich een cruciale overgang: er vormen zich groepen die afbeeldingen en vervolgens schrift voortbrengen, waarin normen en waarden tot uiting komen. Priesters ontwerpen systemen van symbolen waarmee codes voor doen, voelen en denken worden overgedragen. Intensivering van zelfbeheersing en van dwang op anderen door visualisering en formulering van symbolen die verwijzen naar maatschappelijk gedrag geven aan civilisatie een zodanige inhoud, dat gezocht moet worden naar een apart begrip; dit duidt een nieuwe fase aan met een beginpunt tijdens de late agrarisering. In stedelijke centra laten elites gedragscodes uitbeelden en op schift stellen met als tastbaar resultaat: kunstwerken, regels, morele voorschriften, wetten, verhalen, techniek en algemene kennis over mens en natuur. Deze afgebakende cultuurvormen worden gevormd, ontwikkeld en overgedragen in rituelen en meestal begeleid door giftrelaties.²⁰ Zowel rituelen als giftrelaties worden complexer, en daarvoor worden ook weer regels uitgevaardigd welke uitbreiding en nuancering ondergaan.

Ontwikkeling van afgebakende visuele en verbale gedragsidealen wordt een taak van specialisten, die daarvan hun 'professie' gaan maken. Een geschoolde minderheid geeft zich rekenschap van problemen van het samenleven, raakt bewust van datgene wat ouderen aan jongeren moeten leren en richt zich weloverwogen op gedragsregulering. Naast opvoeding ontstaat er onderwijs - dat zich vervolgens uitbreidt - en over beide wordt geschreven; naast gewoonten ontstaan er regels.

In een lange overgangperiode zijn het eerst priesters die zich met succes opwerpen als cultuurspecialisten bij uitstek, al gebruiken ze zelf een ander vocabulaire. Deze overgang begon zich zo'n acht duizend jaar geleden af te tekenen en manifesteerde zich gaandeweg duidelijker in de Indusvallei, delen van China, de Nijlvalle, het stroomgebied van Eufraat en

Tigris en Centraal Amerika, ongeveer tussen 3500 en 500 voor Christus - wanneer deze in dit verband hoogst problematische tijdsaanduiding gebruikt mag worden.²¹ Geestelijken leggen zich toe op verregaand geciviliseerd gedrag en beogen een synthese tussen omgangsvormen, wetten, morele voorschriften, kennis, rituelen en giftrelaties. Ze geven vorm aan reeds onder jagers en verzamelaars bestaande afbakeningen tussen sacraal en profaan, en kennen zichzelf in dat raamwerk een mooie plaats toe.²² Rituelen worden enorm uitgebreid met inbegrip van daarvoor geldende voorschriften waarvoor aparte literaire genres ontstaan. Onder leiding van geestelijken gaan ook leken een verdergaand beroep doen op zelfbeheersing.

Na, naast en binnen 'de geestelijke stand' komen andere deskundigen tot ontplooiing, zoals rechtsgeleerden en notarissen, schilders en beeldhouwers, historici en retoricci, toneelschrijvers en dichters. Ze zijn meer gespecialiseerd dan de priesters, die onder de druk van deze concurrentie zich ook meer gaan specialiseren. Kennis breidt zich uit en wordt zowel preciezer als systematischer, en de continuïteit in eenmaal vastgelegde inzichten neemt toe. Er groeit een besef dat mensen niet alleen de natuur bewerken maar ook hun eigen geest en die van hun kinderen. Dit geestelijke element wordt in de receptie en bewerking van dergelijke ideeën versterkt en de agrarische connotaties van 'cultuur' worden terzijde geschoven.²³ Er ontstaat een sterke, veelomvattende en in toenemende mate ook continue traditie van kennis, kunst en omgangsvormen, in het bijzonder in West-Europa, met als sleutelbegrip cultuur.²⁴

Kunstwerken ondergaan een opmerkelijke esthetisering en stilering. Dit doet vervolgens een verregaand beroep op menselijke zelfbeheersing, zowel van de kant van de deskundigen als van de zijde van hun publiek. Voorbeelden zijn het voorlezen van en luisteren naar een epos, het schrijven, opvoeren en aanschouwen van een blijspel of tragedie en het maken en het bekijken van beelden en schilderijen. Latere voorbeelden zijn het schrijven, publiceren en lezen van een roman alsmede het ten gehore brengen van en luisteren naar een concert.²⁵ Binnen elites komen kwesties van stijl en smaak aan de orde en hun *modus vivendi* gaat als voorbeeld dienen voor andere groepen, die deze modellen navolgen of zich ertegen verzetten.

In meer gemonetariseerde verhoudingen met een expliciet commercieel karakter krijgen deugden die handel en bankwezen ondersteunen, zoals vlijt en arbeidsethos, meer gewicht.²⁶ Deze deugden worden godsdienstig beredeneerd en theologisch gerechtvaardigd; daarmee veranderen religieuze voorstellingen naar vorm en inhoud.²⁷ Grotere groepen gaan normen op een evenwichtiger en gelijkmatiger wijze naleven, niet alleen onder gelijken, maar in toenemende mate ook ten overstaan van minderen.²⁸ Rituelen wor-

den soberder, religieuze symbolen simpeler, maar andere symbolenstelsels nemen toe in complexiteit. Kortom religieuze regimes komen en gaan.²⁹

Deze specifieke variant van civilisatie bevordert sociale ongelijkheid, niet alleen tussen mensen en dieren en tussen agrarische samenlevingen en groepen nomaden, maar juist binnen complexe samenlevingen. Kunst, kennis en omgangsvormen markeren de verhevenheid van elites. Gedragsstandaarden worden alzijdiger, stabiel en gedifferentieerder, terwijl de speelruimte voor gedragsvarianten groeit.³⁰ Door hiermee onbewust en al doende in toenemende mate bewust te manipuleren onderscheiden gecultiveerde minderheden zich van anderen en accentueren ze sociale verschillen.³¹

Civilisatieprocessen ondergaan derhalve tijdens de vorming van stedelijk-agrarische samenlevingen een dusdanig cruciale overgang, dat een apart begrip gewenst is. Fundamenteel onderscheidend kenmerk daarbij is de rol van professionele specialisten die zich toeleggen op de normering van gedrag in afgebakende vormen waarmee ze een maatschappelijke positie verwerven, die uitgroeit tot een 'professie'. Cultuurspecialisten, die hun elitepositie delen met geweldspecialisten en met hen in een wederzijdse afhankelijkheidsrelatie verkeren, leggen zich toe op communicatie via symbolen: beelden en begrippen. Ze dragen zorg voor 'cultivering' van gedrag, doen dat gaandeweg meer doelgericht, denken erover en geven hun bevindingen in gestandaardiseerde vorm door aan latere generaties.

Verwarrend is, zoals reeds aangestipt, dat Elias de essentie van het civilisatieproces op lange termijn dacht op te sporen, maar in feite zijn aandacht richtte op late, eliteaire, hoog ontwikkelde en specifieke varianten hiervan - ook bij de vroege bronnen die hij gebruikt om relatief geringe beschaving aan te tonen voor de late middeleeuwen.³² Bij hoofse voorschriften, gecodificeerd door deskundigen en met het oog op geleerde lezers, gaat het om *cultivering* van maatschappelijk gedrag van een kleine bovenlaag tijdens plechtige samenkomsten. Later breidt dit gedragspatroon zich in afgezwakte vorm uit over grotere groepen en meerdere gelegenheden. Het ideaal van *sprezzatura* zoals Castiglione het formuleerde is onderdeel van deze verfijning in zelfregulering: bestudeerde nonchalance en gecontroleerde achteloosheid, die juist door gebrek aan krampachtigheid een superieure beheersing demonstreert. In het formuleren van gedragscodes vinden beschavingsdeskundigen, onder wie Castiglione, in de zestiende eeuw een mogelijkheid hun maatschappelijke positie aanzienlijk te verbeteren. Cultivering van overgeleverde, aangeleerde en verder ontwikkelde normen is een door professionele specialisten gedragen variant van het algemeen menselijke civilisatieproces. Het gaat om in toenemende mate doelbewuste activiteiten, die gericht zijn op de ontwikkelingen in gedragsvormen met eigen conventies en tradities. Gecultiveerde levens- en gedach-

tenvormen worden binnen steeds grotere collectieven, in het bijzonder staten, zichtbaar gemaakt en krijgen een mondiale geldigheid.³³ Meer gecultiveerde mensen en groepen hebben een grotere kans op maatschappelijk succes dan degenen die daarbij achter blijven, en daarom nemen hun overlevingskansen toe, hetgeen de relatieve autonomie in dit proces verklaart.

Empirisch is het in dit verband niet juist om een enkelvoudige en fundamentele cesuur ergens in de late middeleeuwen of bij de renaissance aan te brengen, daarbij alleen oog hebbend voor West-Europa. De cruciale overgang ligt veel vroeger en laat zich op meer plaatsen lokaliseren. Theoretisch is het discutabel verschillende begrippen, zoals civilisatie en cultuur, als min of meer synoniem te gebruiken, of om een van beide af te schrijven, of om ze als tegenpolen te behandelen. Dit alles schept alleen maar verwarring, en dat terwijl er behoefte bestaat aan een begrippenpaar, bestaand uit een algemeen concept en een verbijzondering daarvan.

Om aannemelijk te maken dat het begrip cultivering ook voor recente trends verhelderend is, zal ik een grote sprong in de tijd maken en enkele late, in dit geval overwegend westerse ontwikkelingen in kennis, kunst en gedragsvormen aanstippen. Daarbij gebruik ik enkele begrippen die specifiek zijn dan cultivering, dat zelf weliswaar meer specifiek is dan civilisatie, maar historisch toch nog een zeer algemeen karakter heeft.

Geestelijken verliezen veel van hun eerder verworven invloed, een proces dat is aangeduid als secularisering en voor recente trends ook met ontkerkelijking, ontzuiling en deconfessionalisering. Kennis die zich buiten het domein van de godsdienst verder ontwikkelt, geldt als meer 'rationeel' en dat geeft de wetenschappers die daarmee succes boeken een voorsprong op specialisten in oudere kennisvormen.³⁴ Kenmerkend voor industriële samenlevingen is de verwetenschappelijking van kennis en de bredere technische toepassing daarvan. Inzicht in de natuur heeft door mathematisering en mechanisch experiment een enorme vlucht genomen. Maar ook kennis over mensen is gegroeid. Deze mag minder spectaculair zijn toegenomen dan kennis over de natuur, maar historische kennis is uitgebreider en preciezer geworden en begripsmatig is er meer helderheid en systematiek. Cultivering houdt op specifieke kennisterreinen, zeker ten aanzien van bepaalde facetten, *rationalisering* in, die onderdeel is van algemene civilisatieprocessen na de opkomst van stedelijk-agrarische en vooral van industriële samenlevingen.³⁵

Niet alleen kennis maar ook omgangsvormen en kunst raken minder gebonden aan religieuze regimes, een proces dat vaak wordt aangeduid met het begrip *secularisering*. Inzake omgangsvormen voltrekt zich binnen laat-industriële samenlevingen voorts wat is omschreven als een *informalisering*. Dit kan men beschouwen als een gedemocratiseerde variant van het

aristocratische *sprezzatura*. Binnen strak gereguleerde verhoudingen kan de speelruimte voor gedragsvarianten toenemen en kunnen onder leiding van kunstenaars en intellectuelen in welomschreven situaties steeds meer mensen toe met minder strenge geboden en verboden.³⁶ Verregaande verfijning van een kleine elite maakt op termijn plaats voor gematigde netheid van velen. Verbreiding van beschavingsidealen noodzaakt elites voortdurend tot vernieuwing ervan en dit bevordert sociale stijging en daling, en veranderingen in patronen van stratificatie. Op deze informalisering is het begrip cultivering, gelet op de samenleving als geheel, goed van toepassing.

Moderne kunst is een van die nieuwe distinctiemiddelen, waaraan ook om andere redenen behoefte bestaat. Beschavingsidealen worden, mede dank zij burgerlijke beschavingsoffensieven meer gelijkmatig overgenomen, ook buiten de elite en verliezen daardoor hun onderscheidende werking. Dit noopt elites tot het zoeken naar nieuwe gedragsvormen teneinde zich te blijven onderscheiden. Bij enkele kunstvormen krijgt in industriële samenlevingen cultuur opnieuw een functie in de accentuering van sociale ongelijkheid. Hoog opgeleide mensen onderscheiden zich door een uitzonderlijke waardering voor als moeilijk en controversieel bestemde kunst, wel verbonden met de traditionele maar daarvan verschillend.³⁷ De geschoolde elite ziet het tegelijk als zijn taak kunst te populariseren en voortdurend afstand te bewaren door intussen zelf nieuwe kunstvormen te appreciëren. Hier tekent zich een nieuwe variant af van burgerlijke en op arbeiders gerichte beschavingsoffensieven, maar subtieler.³⁸ Kennis en appreciatie van wat inmiddels oude kunst is geworden, raken zozeer gespreid dat ze niet meer voldoende onderscheidend werken, ook al omdat de cultuurspreiding op dit front succesvol is door zowel popularisering als opwaartse mobiliteit. De neo-elitaire omgang met moderne kunst is dus bij uitstek een uiting van cultivering van gedrag: bij kunstenaars, publiek en bemiddelaars.

Voor alle bovengenoemde groepen en samenlevingen geldt het mechanisme van *sociale* selectie, waardoor bepaalde collectieven zich handhaven en andere een grotere kans hebben de overlevingsstrijd te verliezen. Op de lange termijn hebben groepen met het meest stabiele en gedifferentieerde beheersingsniveau dat zich uitstrekt over de meeste terreinen de grootste kans te overleven. Deze dynamiek in afhankelijkheidsrelaties verleent aan civilisatie én aan cultivering hun dwingende, relatief autonome kracht. Hierdoor krijgen deze in elkaars verlengde liggende processen structuur en richting.

Collectivering en staatsvorming

Wanneer civilisatie een specificering behoeft in een apart begrip, dan vergt staatsvorming een algemeen pendant, van verwant abstractieniveau als civilisatie. Ik stel voor: 'collectivering'. Dit begrip heeft in de sociologische theorievorming geen welomschreven herkomst en algemeen erkende gebruikswijze, waardoor ingeburgerd taalgebruik minder problemen oplevert bij het ontwerpen en vooral invoeren van begrippenparen dan bij civilisatie en cultuur het geval is. Collectivering verdient niet alleen vanwege die invulbaarheid overweging, maar ook omdat een alternatief zoals organisatie minder duidelijk een proces aanduidt en in het taalgebruik te sterk is verbonden met het idee van planmatigheid en complexiteit.

Antecedenten voor collectivering zijn er in Durkheims *représentations collectives* en meer recent in het 'dilemma van collectieve actie'.³⁹ Als historische categorie heeft collectivering, evenals cultuur, een agrarische herkomst, zij het een andere: *collectivisatie* is in marxistische zin gebruikt als aanduiding voor communistische landbouwpolitiek. In de historische sociologie is het gebruikt door De Swaan als *collectivisation*, vertaald met *collectivering*. Hij heeft de betekenis van dit begrip toegespitst op het ontstaan van verzorgingsarrangementen in de negentiende en twintigste eeuw. In zijn conclusie betreft hij tevens 'professionalisering' en andere sociologisch-historische begrippen, maar naar abstractieniveau en de wijze waarop deze concepten met elkaar samenhangen blijft het hier en daar gissen.⁴⁰ Wilterdink heeft *collectivering* eveneens gebruikt voor deze latere periode, maar toegepast op bezitsverhoudingen.⁴¹

Collectivering gebruik ik hier in een heel algemene betekenis, namelijk als aanduiding voor de vorming van uitgebreide, meer en meer complexe samenlevingen: families, clans en stammen, binnen netwerken van dorpen met geregelde betrekkingen inzake het uitwisselen van goederen en diensten, het ruilen van huwelijkspartners en het voeren van oorlog. Het betreft de sociogenese van aanvals- en verdedigingseenheden met een organisatorische structuur die meer ingewikkeld wordt.

Resultaat van vele millennia van collectivering is in de twintigste eeuw de vorming van een netwerk van uiterst complexe organisaties binnen een mondiaal statenstelsel. Cruciale fase in collectivering is het proces van staatsvorming dat door sociologen, gebruikmakend van het werk van historici, uitvoerig is onderzocht en theoretisch omschreven. Dit is overwegend maar niet uitsluitend Europacentrisch gebeurd, en voorzover het westen al te zeer op de voorgrond is geplaatst laat zich dit goed corrigeren door aanvullende studies van bijvoorbeeld staten in China, India en Japan. Staatsvorming is in de sociologische literatuur preciezer en systematischer

beschreven dan civilisatie en cultuur, en het is mogelijk tot een synthese te komen van wat verspreid door Weber, Elias, Tilly en anderen hierover is geschreven.⁴²

Het begrip staatsvorming behelst duurzame politieke integratie met zes verschillende, onderling samenhangende kenmerken: geweldsmonopolisering, belastingmonopolisering, territoriale afbakening, vorming van bestuurlijke instellingen, wetgeving en idealisering, waaronder zowel theorievorming als historisering.⁴³

Staten kunnen de uitoefening van wapengeweld beter beheersen door dit intern met kracht te beoefenen en anderen erin te belemmeren. Uitoefening van fysieke dwang gaat behoren tot het geweldsmonopolie dat staten afdwingen. Met wapengeweld mag alleen van staatswege worden bedreigd en alleen staten mogen conflicten gewelddadig beslechten. Het is in toenemende mate aan een staand leger voorbehouden geweld uit te oefenen.

Militaire beheersing is afhankelijk van fiscale controle. Staten maken meer en meer aanpakken op een belastingmonopolie; ze proberen individuen en andere instellingen uit te sluiten van het recht belastingen te innen, tenzij daartoe een concessie is verleend.⁴⁴ Instellingen zijn aangewezen op contributie, gereguleerde giften of fiscale voorrechten. Reguliere belastingheffing komt voort uit donaties, giften en tribuut, waarop steeds minder afzonderlijke ontheffingen van toepassing zijn. Dit fiscale regime breidt zich over steeds meer terreinen uit: naast arbeid en land tevens goederen, diensten, vermogen, winst en erfenissen. Met hun greep op wapengeweld kunnen staten hun belastingheffing bekrachtigen en met belastingen worden legers bekostigd.⁴⁵

Derde kenmerk van staten is de afbakening van een grondgebied waarbinnen dit fiscale en militaire dubbelmonopolie geldt. Territoria worden tegen buitenstaanders verdedigd en intern beveiligd tegen rebellen en misdadigers. Maar staatsvorming is territoriaal geen unilineair proces: grote rijken vallen meestal uiteen, stadstaten gaan op in grotere eenheden maar vaak als centrum met satellieten en kolonieën. Langdurige verkaveling en herverkaveling van grondgebieden resulteert in aan elkaar grenzende, ongedeelde en in omvang groeiende territoria. Het aaneengesloten grondgebied met een territoriale geschiedenis vanuit een of enkele kernen is kenmerkend voor de natie of nationale staat.⁴⁶

Voor geweldsbeheersing en belastinginning binnen territoria zijn bestuurlijke instellingen nodig: een ambtelijk apparaat voor interne aangelegenheden en diplomatie voor externe betrekkingen. Bij hun interstatelijke missies doen diplomaten een groot beroep op beschaafd gedrag waarin ze van oudsher uitblinken, getuige de eerder genoemde Castiglione.⁴⁷ Gaandeweg groeit het sociaal gewicht van bestuurlijk gezag, uitgeoefend kracht

tens formele bevoegdheden, naast tradities en charisma van leiders. Aldus vormen zich bureaucratistische staten, waarvan delen uitgroeien tot afzonderlijke instituties met een eigen staf, hiërarchie en administratie. Coördinerende instellingen breiden zich uit en worden meer gedifferentieerd. Tot de meest recente uitbreidingen van de staatsinmenging behoort het beleid inzake kunst en cultuur.⁴⁸

Openbaar bestuur wordt in toenemende mate uitgeoefend krachtens goedgekeurde wetten. Deze worden zo doelmatig en correct mogelijk ten uitvoer gelegd op basis van procedures.⁴⁹ Wetgeving breidt zich gestaag uit over steeds meer facetten van het maatschappelijk leven.⁵⁰ Politieke macht berust in laatste instantie op wapengeweld, maar deze grondslag raakt uit beeld. Legitimering van gezag krijgt meer accent en zo ontstaat de rechtsstaat, gebaseerd op wetten, die worden uitgevoerd door ambtenaren. Wetgeving strekt zich over steeds meer mensen uit: van vrije, gezonde volwassen mannen tot vrouwen, zieken, ouderen en armen.⁵¹

Staten - stadstaat, rijk, natie en verzorgingsstaat - berusten voorts op de idealen die mensen eraan verbinden.⁵² In het verlengde van wetten cultiveren bestuurders een ideaalbeeld van de staat die zij leiden, met de nadruk op alles wat mensen aan elkaar bindt door taal, scholing en geschiedenis en op wat hen daarin onderscheidt van anderen. Op de voorgrond komt de eigen soevereiniteit te staan. Idealen komen in voorstellingen tot uitdrukking: een zich uitbreidend beeldrepertoire en een groeiend vocabulaire vol wervende woorden zoals eendracht, vrede, vrijheid, vaderland, gerechtigheid en gemeenschapszin. Beeldvorming en conceptualisering ondersteunen staatsvorming. Door een beroep te doen op idealen versterken mensen de kans op naleving van gedragsnormen, welke zijn vastgelegd in wetten. Als onderdeel van ideaalbeelden worden theorieën over de staat ontworpen en historische visies ontwikkeld op de staat als logisch eindresultaat van uiteenlopende ontwikkelingen. In naties komen bronnenpublicaties volgens achteraf aangebrachte scheidslijnen tot stand. Tradities worden uitgevonden en eeuwigheidswaarde wordt toegekend aan volkslied, vlag en monumenten of *lieux de mémoire*.⁵³ Deze idealisering is even essentieel voor staatsvorming als geweldbeheersing, belastingheffing, territoriale afbakening, vorming van een bestuurlijk apparaat en wetgeving.

Beeld- en begripsvorming krijgt bij religieuze organisaties een sacraal karakter waardoor kerken en kloosters zich tot op grote hoogte kunnen verzelfstandigen. Wanneer ze voldoende van voornoemde kenmerken gemeen hebben met staten kunnen kerkelijke instellingen zich enige tijd met een eigen territorium handhaven. Ze ontwikkelen ook een bestuurlijke hiërarchie en wetten. Met het op schrift stellen en uitbeelden van ideaalbeelden gaan kerken vaak verder dan staten. Daarbij brengen priesters en

monniken meer gedifferentieerde scheidslijnen aan tussen sacraal en profaan, of clericaal en seculier.⁵⁴ Onder leiding van priesters worden deze zelf geschapen grenzen overbrugd door rituelen en giftrelaties. Deze situatie is zelden stabiel en kerken verliezen dan ook hun greep op belastingheffing aan staten. Scheidslijnen tussen sacrale en seculiere idealen vervloeien. Kerken kunnen hun machtspositie opbouwen door te doen alsof ze afzien van geweldsuitoefening, maar dat maakt ze afhankelijk van staten die dit wel tot hun taken en rechten rekenen. In Europa is sedert de zestiende eeuw het kerkelijk grondgebied vrijwel overal in omvang afgenomen, terwijl kerkelijke benoemingen al vanaf de veertiende eeuw hecht verweven raken met besluitvorming van staatswege. Het laatste bastion is de Pauselijke Staat in Midden-Italië waar pausen van de vijftiende eeuw tot 1870 een groot territorium hebben geleid. Kerkgeschiedenis blijkt kortom inpasbaar te zijn in het concept van staatsvorming, zoals religieuze voorstellingen goed onder te brengen zijn in het civilisatiebegrip.

Deze begripsanalyse en summiere historische beschrijving maken eens te meer duidelijk dat staatsvorming, hoe algemeen dit begrip ook is, een historisch specifieke variant is van collectivering; dit begrippenpaar loopt synchroon met civilisatie en cultivering en is daarmee zowel empirisch als conceptueel verbonden.

Arbeidsdeling en professionalisering

In de collectieven die mensen vormen zijn ze afhankelijk van velerlei soorten gespecialiseerde arbeid. Tot de meest gewaardeerde specialisten behoren in stedelijk-agrarische samenlevingen, zoals hiervoor beschreven, deskundigen inzake representatie, uiterlijk vertoon en propaganda. Hun taak en functie is het scheppen van een beeld van de samenleving waarvan mensen deel uitmaken en door symbolen van de staat en zijn cultuur mensen gedragsnormen voor te houden. Priesters zijn onmiskenbaar de belangrijkste voorlopers in het proces van professionalisering. Specialisten in beeldvorming, zoals schilders en beeldhouwers, behoren tot de eerste groepen die kunnen bogen op professionalisering. Dit proces begint zich bij hen af te tekenen in de Griekse stadstaten, gaat voort in het Romeinse Rijk en krijgt in het Italiaanse statenstelsel van de dertiende tot de zestiende eeuw vitale impulsen.

Sociologen hebben het begrip 'professionalisering' echter gemunt voor artsen en advocaten in de negentiende en twintigste eeuw, en niet voor ontwikkelingen die verder teruggaan en ook de kunsten omvatten.⁵⁵ 'Professie' heeft net als *Beruf* aanvankelijk een religieuze inslag: roeping. Deze con-

notatie verdwijnt wanneer dit begrip wetenschappelijk wordt gebruikt, eerst door Weber voor wetenschap en politiek, en rond 1930 voor andere activiteiten.⁵⁶ Sedert de jaren zestig ontstaat er een meer historische visie, tot uitdrukking komend in het begrip professionalisering.⁵⁷ Dan worden ook de pretenties van professionals inzake rationaliteit en autonomie gerelativeerd en wordt het geografische kader enigszins verbreed, al blijft de onderzoekstraditie sterk westers van oriëntatie. Doordat sociologen op dit begrip gedurende een lange periode zozeer hun stempel hebben weten te drukken gelden 'professie' en de historische modus 'professionalisering' meer dan 'cultuur' of 'civilisatie' en ook meer dan 'staat' en 'staatsvorming' als niet of in geringe mate normatieve begrippen, die vanuit de wetenschap in het dagelijks taalgebruik zijn opgenomen en niet omgekeerd. Deze wetenschappelijke uitwerking heeft echter niet plaatsgevonden rond historisch breed opgezette studies over priesters of schilders maar op basis van contemporain onderzoek naar vooral artsen.⁵⁸ Dit heeft een historische en theoretische vertekening met zich mee gebracht; het begrip is veel te hodiecentrisch gebruikt. Door dit te corrigeren kan professionalisering historisch en theoretisch verruimd worden tot het abstractieniveau van cultivering en staatsvorming.

Historisch gaan aan professionalisering eenvoudiger vormen van arbeidsdeling (ook wel aangeduid als specialisatie en differentiatie) vooraf, een begrip dat door Durkheim in de sociologie een vaste plaats heeft gekregen en vooral dank zij hem van eerbiedwaardige antecedenten en omschrijvingen is voorzien.⁵⁹ Oudste en meest elementaire arbeidsdeling is die tussen kinderen en volwassenen en die tussen vrouwen en mannen. Vervolgens voltrekt zich een taakverdeling tussen boeren, krijgers en priesters. In stedelijke centra verzelfstandigen ambachtslieden, handelaren en bankiers zich. Mogelijkheden groeien voor specialisten die zich toeleggen op kleine, afgebakende taken en daarin een hoog beheersingsniveau bereiken. Bij verscheidene ambachten komen beoefenaren tot indrukwekkende prestaties. Spectaculaire proeven daarvan worden op prestigieuze plaatsen getoond: tempels en paleizen. Deze produktiewijze gaat vergezeld van ervaringen en kennis die van generatie op generatie worden ontwikkeld en overgedragen. Priesters, ambachtslieden en handelaren specialiseren zich zozeer dat ze een overgangsstadium naar professionalisering vormen.

Het begrip professionalisering biedt - mits minder strak aan tijd, plaats en tak van activiteit gebonden dan in de literatuur gangbaar is en met minder accent op de ideologie van beoefenaren zelf - als begrippenpaar met arbeidsdeling soulaas voor de lacune in theorievorming over economische aspecten van sociale bindingen. Voor de sociologie kan professionalisering een even fundamentele rol spelen als staatsvorming en wel in samenhang

daarmee. Het begrip behelst vier onderling samenhangende kenmerken: ontwikkeling van verregaande vaardigheden, vorming van beroepsorganisaties, codificatie van theoretisch onderbouwde kennis en historische verandering.

Van meester op leerling ontwikkelen mensen vaardigheden, die in de loop van verscheidene generaties worden uitgebreid, verbeterd, verdiept en verfijnd. Vaardigheden nemen op een kleiner wordend terrein sterk toe, waardoor specialisten in meer facetten van hun leven afhankelijk worden van een groter aantal anderen met wie ze meer en meer commerciële en monetaire relaties onderhouden. Professionalisering veronderstelt een hoog niveau van vaardigheid op een beperkt terrein. Beloningen worden in geld uitgedrukt en doel van de arbeid wordt het genereren van inkomen. Dit gebeurt via zich uitbreidende marktverhoudingen, die zowel door beroepsorganisaties als door staten worden gereguleerd. De vorming van een wereldeconomie heeft in de twintigste eeuw de opkomst mogelijk gemaakt van een netwerk van multinationale ondernemingen en internationale organisaties als kader voor professionele arbeid, naast de staten zelf.

Verdergaande vaardigheden leert men in toenemende mate door gestandaardiseerde opleidingen, waarmee beoefenaren op de markt een monopolie trachten te verwerven, dat ze afdwingen door bemiddeling van een sterke organisatie, erkend door de staat. Beroepsgenoten verenigen zich in organisaties die hun leden beschermen tegen concurrenten en hun positie versterken tegenover opdrachtgevers, klanten en ook de staat. Professionele organisaties handhaven zichzelf door controle op opleiding, praktijk, beoordeling en omgangsvormen, waaronder deelname aan gezamenlijke activiteiten. Zij stellen een beroepscode op: de specifieke normen waar de professionele specialist zich aan te houden heeft op straffe van positieve en negatieve sancties.⁶⁰ Het gaat daarbij niet alleen om straf en beloning maar evenzeer, en nog meer om mentale regulering door schaamte en pijnlijkheid. Professionele verenigingen behartigen de belangen van hun leden die een langdurige opleiding hebben genoten door bij overheden te pleiten voor reglementering van gespecialiseerde arbeid. Tot die regelgeving horen honorering, arbeidsvoorwaarden en ook beroepsprestige. Gevestigde professionals beschermen zichzelf door via verenigingen hun specialisme af te bakenen tegenover buitenstaanders, die worden gediskwalificeerd als amateurs en beunhazen.

Specialistische vaardigheden ontwikkelen zich zo dat beroepsgenoten aanleiding vinden om verworvenheden te beschrijven en daarover te theoretiseren. Zo vormt zich in het verlengde van praktische, ambachtelijke of technische vaardigheden op schrift gestelde kennis, die essentieel is voor de beroepsuitoefening. Theoretische kennis wordt bovendien gebruikt als

argument om verschillende vormen van arbeid hiërarchisch te ordenen en langs lijnen van ongelijkheid privileges te verdelen onder uitsluiting van buitenstaanders die geen erkende opleiding hebben genoten.

Ontwikkeling van vaardigheden, organisatie en theorievorming gaat vaak vergezeld van toenemend historisch besef.⁶¹ Enkele, meestal succesvolle, beoefenaren stellen de geschiedenis van hun beroep op schrift met de nadruk op beroemde voorgangers, of ze laten dit door andere deskundigen doen. Deze schrijvers proberen de relaties tussen vakgenoten en die met opdrachtgevers nog meer aan voor hen aantrekkelijke regels te binden dan mogelijk zou zijn zonder geschiedschrijving. Vooruitgang in techniek en theorie is door specialisten met succes gebruikt om een monopolie op dienstverlening te verwerven. In historisch perspectief geplaatste kennis, met inzichten die zijn beredeneerd en indien mogelijk berekend, wordt gepresenteerd als het hoogst bereikbare niveau van professionalisering. Door keer op keer deze meerledige beheersing te beklemtonen bevestigen professionals hun streven naar autonomie.

Professionals werken evenwel in steeds meer uitgestrekte en ingewikkelde maatschappelijke verbanden. Hun beroepsorganisaties beogen afhankelijkheden te minimaliseren, maar de interdependenties liggen zowel binnen als buiten de eigen professie. Autonomie is voor beroepsgroepen wat soevereiniteit betekent voor staten: een bruikbare illusie van onafhankelijkheid.

Afbakening van professionalisering ten opzichte van arbeidsdeling laat zich aan de hand van enkele voorbeelden toelichten. Vanaf de dertiende eeuw is in Westeuropese steden gespecialiseerde arbeid georganiseerd in werkplaatsen, geleid door meesters die zich verenigen in stedelijke gilden en broederschappen, verweven met wetgeving van de staat. Maar gilden zijn geen professionele organisaties omdat theorievorming en historische reflectie nauwelijks tot ontwikkeling zijn gekomen, wat binnen academies van geschoolde schilders, beeldhouwers en architecten wel het geval is, en ook bij kooplieden meer dan bij de ambachtlieden. Met onder meer het argument van beperkte scholing en geringe theorievorming wordt aan vakbonden van arbeiders de status van professie ontzegd. Over het geheel genomen zijn in industriële samenlevingen activiteiten die op professionele grondslag worden verricht - van regionale fabrieken tot wereldwijde productie-organisaties - sterk toegenomen en binnen professies groeit zowel de kennis als de technische toepassing ervan.

Overgangen van arbeidsdeling naar professionalisering verschillen dus per specialisme en gebied. In agrarisch-stedelijke samenlevingen zijn, zoals hierboven reeds aangegeven, de eerste schreden in de richting van professionalisering gezet door priesters. Geestelijken vormen geen beroepsorgani-

saties maar ontwikkelen wel bekwaamheden, theorieën en historische visies. Hun posities worden op veel plaatsen overgenomen door wetenschappelijke deskundigen met kennis op een beperkter terrein. In de negentiende en twintigste eeuw maken de sectoren van onderwijs en onderzoek, medische verzorging, psychische begeleiding, financiële en juridische dienstverlening en informatievoorziening een professionalisering door, elk op hun eigen manier en vaak ook van land tot land verschillend, maar telkens volgens het hierboven geschetste patroon.

Professionalisering verwijst dus niet alleen naar afzonderlijke groepen op de termijn van enkele generaties, maar ook naar economische differentiatie op langere termijn en in een ruimer sociaal verband.⁶² Als fundamenteel proces, vergelijkbaar met staatsvorming en cultivering, is professionalisering een historisch specifieke variant van arbeidsdeling. Meer mensen worden op grotere afstand van elkaar afhankelijk als beroepsbeoefenaren, en met inkomen verworven uit de beoefening van hun professie kunnen en moeten zij meer diensten en goederen kopen die buiten hun eigen specialisme vallen.

Cesuur en samenhang

Wat verbindt nu de begrippenparen arbeidsdeling-professionalisering, collectivisering-staatsvorming en civilisatie-cultivering, en zijn ze te herleiden tot nog meer algemene begrippen?

Elk van deze begrippen relativeert de illusie van onafhankelijkheid, zoals deze tot uiting komt in de vrijheid die mensen aan hun kennis menen te ontnemen, in de soevereiniteit waarop ze namens hun staat aanspraak maken en in de autonomie die ze als professionals denken te bezitten. Elias heeft, in de loop van zijn werk, 'interdependentie' gepromoveerd tot het meest fundamentele begrip uit de sociale wetenschap.⁶³ Interdependentie is een relationeel procesbegrip waarvoor naar mijn idee geen betere alternatieven voorhanden zijn.

Mensen zijn interdependent en oefenen krachtens die afhankelijkheid macht over elkaar uit. Zelden zijn mensen in dezelfde mate van elkaar afhankelijk en daardoor oefenen ze in verschillende mate macht over elkaar uit: sociale ongelijkheid is inherent aan *interdependentie*. Afhankelijkheidsverhoudingen zijn niet statisch, maar veranderlijk, en die ontwikkelingen zijn niet geheel te beheersen door individuen of groepen. Interdependenties zijn in hun ontwikkelingen relatief autonoom ten opzichte van de mensen die daarin zijn opgenomen.⁶⁴ Deze relatieve autonomie in elk van de hier behandelde processen die afhankelijkheidsverhoudingen doormaken, berust

op *sociale* selectie die groepen met een hoger ontwikkelingsniveau de grootste kans geven om te overleven.

Uitgaande van het begrip interdependentie laat zich voor elk van de begrippenparen een verwante overgang aanwijzen: ruimschoots nadat mensen zich passieve en actieve vuurbeheersing hebben eigengemaakt, en tijdens de dank zij irrigatietechnieken voortgaande agrarisering, welke het surplus levert dat nodig is voor de bouw van ommuurde steden, tempels en paleizen. Hoewel deze grote sedentaire samenlevingen kwetsbaar blijven voor nomaden, hebben ze op de lange duur de grootste overlevingskans. Waar uitgebreide en stabiele interdependentienetwerken in enkele rivieren en kustgebieden ontstaan, zijn de prille cultivering, staatsvorming en professionalisering waarneembaar als ontwikkelingen die zich laten onderscheiden van civilisatie, collectivering en arbeidsdeling.

In het westen tekent zich een min of meer continue ontwikkeling af gedurende een late fase in de agrarisering, die teruggaat op centra als Babylon, Jeruzalem, Sparta, Athene en Rome. Gezaghebbende teksten worden gebundeld in de bijbel en in wat gaat gelden als het klassieke erfgoed. Vanaf de vijfde eeuw voor Christus ontstaat er een traditie in beeld en woord, die in telkens bewerkte vormen standhoudt tot het heden. Afhankelijkheidsrelaties worden dusdanig geciviliseerd, gecollectiveerd en gespecialiseerd dat conceptuele verbijzondering gewenst is: cultivering, staatsvorming en professionalisering.

De laatste drie processen hebben een beginpunt, weliswaar moeilijk precies en zonder besef van overgangperiodes en voorlopers aan te wijzen, maar er zijn samenlevingen zonder afgebakende cultuurvormen, professionele specialisten en staatsorganisaties. Daarin onderscheiden deze drie processen zich van de nog meer algemene processen waaruit ze voortkomen; samenlevingen zonder enige civilisatie, collectivering en arbeidsdeling zijn niet waarneembaar en theoretisch ook niet te postuleren. Wel waarneembaar en ook logisch met procestheorie te verenigen zijn tegenbewegingen: tijdelijk, ten aanzien van afzonderlijke aspecten en op bepaalde plaatsen. Van decivilisatie tot deprofessionalisering en ook van recivilisatie tot reprofessionalisering: dit alles is theoretisch mogelijk en per geval moet empirisch onderzoek uitkomst bieden.⁶⁵

Nu onderscheidingen - theoretisch en historisch - binnen de begrippenparen zijn aangegeven, dringt de vraag zich op naar hun onderlinge samenhang. Voor de indeling naar soorten interdependenties bestaat geen alom geldende typologie. Ik onderscheid, uitgaande van een overkoepelend begrip 'sociaal', drie facetten: 'culturele', 'politieke' en 'economische'. Al deze bindingen zijn in beginsel even belangrijk, ze hangen onlosmakelijk met elkaar samen, elk is ondenkbaar zonder de twee andere, en in hun

ontwikkelingen hebben ze een marge van autonomie ten opzichte van elkaar.

Sociologische antecedenten voor deze driedeling zijn divers. Marx hanteert min of meer een tweedeling: economie tegenover politiek-en-cultuur met het primaat van het eerste, 'de onderbouw'. Elias nuanceert dit causaal primaat maar neigt ertoe politiek als verklaring te geven voor cultuur, zonder de relatieve autonomie daarvan te beklemtonen. Antecedenten voor de driedeling cultureel, politiek en economisch kan men, met enige intellectuele vrijheid, vinden in Webers classificatie van stand, partij en klasse.⁶⁶ Sedert deze sociologische klassieken zijn ook andere indelingen in omloop gekomen, zoals de vierdeling in economisch, politiek, affectief en cognitief. Maar deze leidt alleen al bij de behandeling van civilisatieprocessen, die gerangschikt worden onder affectieve bindingen, tot problemen, en geeft ook kunst een curieuze (en wel erg bescheiden) plaats, namelijk onder sociale stratificatie.⁶⁷ Problemen van systematiek doen zich op dit niveau van algemeenheid overigens voor bij meer leerboeken in de sociologie.⁶⁸

De hier voorgestelde driedeling lijkt mij helderder en ook meer systematisch te verbinden met de belangrijkste procesbegrippen uit de sociologie dan andere classificaties. Zo'n driedeling wordt overigens wel vaker gebruikt, maar meestal terloops en zelden theoretisch beredeneerd en historisch toegelicht. Nieuw is het expliciete onderscheid met 'sociaal', dat veel algemener is en economie, politiek en cultuur met elkaar verbindt. Veel voorkomende combinaties, zoals sociaal-cultureel en sociaal-economisch stichten naar mijn mening alleen maar verwarring.

Het proces van sociale selectie geeft aan de algemene processen van civilisatie, collectivering en arbeidsdeling een richting met cultivering, staatsvorming en professionalisering als relatief late en verhoudingsgewijs specifieke ontwikkelingen in de mensheidsgeschiedenis. Bij de laatste drie is een beginpunt te postuleren en empirisch vast te stellen, waardoor ook de richting zich, duidelijker dan bij de eerste drie, laat beschrijven. Geen van deze begrippen is goed te definiëren en te gebruiken zonder verwijzing naar de andere. De opkomst van professionele specialisten in gepacificeerde collectieven, dat wil zeggen staten, heb ik gebruikt voor het conceptuele en historische onderscheid tussen het algemene begrip civilisatie en zijn specifieke variant cultivering. Tot de kenmerken van staatsvormingsbegrip behoort zowel de cultivering van beelden en begrippen als de arbeid van professionele specialisten op terreinen als wetgeving en beeldvorming. Professionalisering laat zich niet omschrijven zonder verwijzing naar erkenning door de staat en het aandeel van professionals in cultivering.

De samenhang tussen de eerste drie fundamentele begrippen en hun drie specifieke varianten is alleen te beredeneren als men uitgaat van het begrip interdependentie, dat betrekking heeft op alles wat sociaal is en zich in drie facetten laat verdelen, voor elk der begrippenparen één: cultureel, politiek en economisch. Voor elk laat zich een verwante overgang waarnemen, namelijk de late agrarisering, die mondiaal gezien op verschillende plaatsen op uiteenlopende tijdstippen doorzette.⁶⁹ En deze fase van agrarisering laat zich goed beschrijven in termen van prille cultivering, staatsvorming en professionalisering, begrippen die op samenlevingen van jagers en verzamelaars en van boeren zonder steden niet van toepassing zijn.

Omdat mensenwetenschappen zich niet bedienen van een speciaal daarvoor ontworpen taal, strandt het streven naar conceptuele helderheid op taaie tradities en weerbarstige conventies: in het niet-wetenschappelijke taalgebruik waarmee het wetenschappelijke verbonden is en blijft, en in verschillende talen en disciplines. Bestaande gewoonten en ingeburgerde connotaties, denk alleen al aan het woord cultuur, staan conceptuele systematisering in de weg, denk bijvoorbeeld aan de disharmonie tussen het adjectief cultureel tegenover geciviliseerd, *Kultur* tegenover *civilisation* en de problematiek rond procesbegrippen zoals civilisatieproces en cultivering of cultuurvorming, die taalkundig en qua taalgebruik andere soorten woorden zijn. Het Nederlands biedt nog een eigen probleem: in een laat stadium is 'beschaving' in het wetenschappelijk taalgebruik vervangen door 'civilisatieproces'. Sommige begrippen laten zich harmonieuzer historiseren dan andere en beter ontdoen van normatieve connotaties en van onbestemde samenhangen met andere, ook wat betreft abstractieniveau. Gegeven al deze beperkingen heb ik met deze conceptuele revisie enkele fundamentele problemen als zodanig aan de orde gesteld en daarvoor nieuwe theoretisch beredeneerde oplossingen in overweging gegeven.

Noten

* Voor vruchtbare gedachtenwisselingen over de hier behandelde problemen, mede naar aanleiding van een eerdere versie van dit stuk, dank ik Joop Goudsblom en Nico Wilterdink. Wout Ultee ben ik erkentelijk voor zijn mondelinge en schriftelijke reactie op mijn paper, gepresenteerd op de Sociologendagen 1994 in een sessie over de civilisatietheorie samen met Goudsblom en Wilterdink.

1. Zie ook Goudsblom 1994 en de bewerking hiervan elders in dit nummer. Voorts Mennell 1989.
2. Zie vooral Goudsblom 1988, 1989 en 1992.
3. Goudsblom 1987, 27-38, oorspronkelijk uit 1970, luidt deze visie in.
4. Vergelijk De Jong 1982; Maso 1982; Thoden van Velzen 1982, allen in 'Beschaving en geweld', alsmede

Kempers 1982.

5. Zie Goudsblom 1987, 147-183.
6. Vergelijk ook Skocpol 1979 en Tilly 1975 en 1990.
7. Voor de receptie, Goudsblom 1987, 65-126.
8. Vergelijk Thoden van Velzen 1982 over de Aukaanse beschaving, zonder centraal gezag en hof, en Blok 1982 over het problematische van het begrip primitief tegenover geciviliseerd in toepassingen op etnografische studies en ook laatmiddeleeuwse riddersamenlevingen. De medewerkers aan 'Beschaving en geweld' hebben hun kritiek in vervolgpublikaties uitgewerkt.
9. Vergelijk De Jong 1982 en Kempers 1982, en Wilterdink 1982, 1984 en 1993.
10. Voor een discussie over deze drie begrippen zie Ganzeboom, Kempers, Wilterdink 1989. Theoretische uitwerking van mijn dissertatie uit 1987 in Kempers 1992, 1-9 en 301-317.
11. Vergelijk onder meer Bourdieu 1979; Becker 1982; Kempers 1985; Bevers 1989 en 1993; Oosterbaan 1990; Zolberg 1990 en De Swaan 1991, 59-120.
12. Vergelijk Fisch 1992.
13. Wel genoemd worden H.T. Buckle 1857/1861 en Kolb, die het Engelse *civilisation* vertaalt met het Duitse *Cultur*. Zie Elias 1939 I, 307-308 en 310-311.
14. Huizinga 1919.
15. Over de invloed van Huizinga, Weber en Freud zie ook Goudsblom 1987, 42-60, oorspronkelijk een congresbijdrage uit 1980.
16. Goudsblom 1977, 133 met een driedelige omschrijving van het civilisatiebegrip voor deze drie termijnen. Goudsblom 1987, 147-176 biedt een nadere uitleg van de civilisatietheorie van Elias.
17. Zie onder meer Grigg 1974 en Mann 1986. De laatste werkt het civilisatiebegrip anders uit dan ik hier doe: 'Civilization was an abnormal phenomenon. It involved the state...' (124).

18. Problematisch blijft in dit verband de doorwerking bij Elias van het Freudiaanse driftmodel: een statisch quantum van twee driften, die in de loop van de geschiedenis steeds meer worden getemd, waarmee vooruitgang zou zijn geboekt, zij het met een neveneffect: beschavingsziekten. De gedragsregels inzake neusnuiten, spuwen, slapen en eten die Elias empirisch heeft onderzocht sporen slechts ten dele met de driften die Freud postuleert, seksualiteit en agressie, en het is de vraag in hoeverre deze niet ook of zelfs primair beïnvloed worden door sociale druk. Zowel seksuele begeerte als agressieve neigingen kunnen onder bepaalde sociale condities sterk toenemen en worden erdoor gemodelleerd. Vergelijk ook Wilterdink 1982, 585-589.
19. Elias 1939 II, 312-341, 397-409. Probleem blijft het empirisch aantonen van deze theoretisch gepostuleerde fenomenen; zonder onderbouwing door beschrijvingen bestaat het risico van tautologie: omdat de theorie dit voorspelt, zal het heel vroeger wel zo zijn geweest.
20. Daarover Durkheim 1912 en Mauss 1950 met zijn *Théorie de la magie* en vooral zijn *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*, oorspronkelijk in *l'Année sociologique* 1923-4. Beiden leggen sterk de nadruk op het statische karakter van rituelen, giftrelaties en collectieve voorstellingen en beklemtonen het elementaire, primitieve karakter ervan, terwijl ik deze fenomenen meer historiseer.
21. Mann 1986, 75, 78-98, 105-123. Opmerkelijk is hierbij dat het referentiekader van Weber 1922, 330-363, 481-491, 515-527 geografisch en historisch breder is dan het perspectief dat Elias 1939 heeft etekozen, hetgeen kritiek in termen van ethnocentrisme en Eurocentrisme in de hand heeft gewerkt.
22. Bax 1985.
23. Fisch 1992, 683-692.

24. Vergelijk ook Den Boer 1994.
25. Voor muziek sedert de achttiende eeuw vergelijk Smithuijsen 1982 en 1991.
26. Vergelijk Weber 1922, 44-54 en 815-821 voor economische en politieke rationaliteit, en Weber 1904-1905 voor een religieuze verwerking hiervan.
27. Weber 1904-1905.
28. Elias 1939 II, 342-351, 409-434.
29. Zie ook Bax 1985.
30. Elias 1939, II, 313, 342-351. Toename van de variaties verbindt Elias met de afname van contrasten, maar dat hoeft geenszins; zonder historische en sociale specificering kan hierover niet veel gezegd worden. Elias zet zijn betoog in dit derde, zeer algemene deel - zie mijn inleiding - voort met de begrippen verhoofding, psychologisering en rationalisering.
31. Wilterdink 1984 en vooral 1993 voor samenhangen tussen civilisatie en ongelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw. Beginnende industrialisering biedt opnieuw mogelijkheden voor de accentuering van ongelijkheid, maar nog verdergaande uitbreiding van interdependentienetwerken doet ongelijkheid weer afnemen, mede omdat arbeiders en ondernemers sterker op elkaar aangewezen raken. Met de mondialisering van afhankelijkheidsrelaties neemt de ongelijkheid opnieuw toe. Het gaat hier overigens om empirisch niet eenvoudig vast te stellen ontwikkelingen.
32. Deze verwarring geldt mutatis mutandis ook voor antropologen, die meenden 'primitieve cultuur' te bestuderen, maar zich feitelijk bezig hielden met tamelijk complexe geloofssystemen en rituelen, die bovendien vorm kregen door contacten met meer ingewikkelde samenlevingen. Vergelijk Benedict 1934; Harris 1988 heeft gewezen op de beïnvloeding van meer complexe maatschappijen op wat antropologen hebben bestudeerd.
33. De nadruk op 'vormen' bij Huizinga 1919, het uitdijend kader in onder meer Kempers 1993 en De Swaan 1994a.
34. Zie ook Weber 1917/1919 in 1992, waarin ook kunst en cultuur ter sprake komen en theologie wordt gehistoriseerd als intellectuele rationalisering.
35. Over rationalisering vergelijk Ultee 1992, 135-159, 198 (rationele-keuzetheorie), 241-258 (waar dit begrip verbonden wordt met de staat) en 547-565 (in relatie met etikettering en vooral beschaving). Zie voorts, meer kritisch, Goudsblom 1987, 47-50 en De Swaan 1994b. Rationalisering is in de zin van verwetenschappelijking voor mij in dit verband te specifiek als alternatief voor cultivering, heeft te veel belaste connotaties en is in de uitwerkingen die eraan worden gegeven vaak verwarrend.
36. Zie Brinkgreve en Korzec 1978 en Kapteyn 1980, alsmede Wouters 1990 en 1992, met een bewerking van eerdere bijdragen waarmee hij deze discussie heeft geëntameerd.
37. Bourdieu 1979 en 1989.
38. De Rooy 1979; Kruithof 1980 en De Regt 1984.
39. Zie Durkheim 1893 en De Swaan 1994b.
40. De Swaan 1989, 224-262.
41. Wilterdink 1984, 162-172, 314-323.
42. Skocpol 1979 en Tilly 1975 en 1990.
43. Weber 1922, 815-868 en Elias 1939 II.
44. Weber 1922, 92-121 en Elias 1939, 279-311.
45. Weber 1922, 815-821 en Elias 1939 II, 142-159, 279-311.
46. Tilly 1975 en 1990.
47. Weber 1922, 125-128 gebruikt hierbij ook de termen *bureaokratische Verwaltungsstab* en *legale Herrschaft*.
48. Zie Oosterbaan Martinius 1990 en Bevers 1993.
49. Weber 1922, 122 en verder, waarin als derde type het charismatisch gezag.
50. Weber 1922, 122-158, 181-198,

51. De Swaan 1989 en Schuyt 1991.

52. Opmerkelijk is dat dit facet zo weinig in de literatuur wordt belicht, in tegenstelling tot bijvoorbeeld belasting-monopolisering dat door meerdere auteurs wordt vermeld.

53. Nora 1992.

54. De sociologie van religie is vooral ontwikkeld door Durkheim 1893 en 1912, maar weinig historisch; Weber 1904-1905, 1922, 245-367, alsmede Mauss 1950. Voor toepassingen zie onder meer Kempers 1992.

55. Dingwall 1983 en Waddington 1984. Kritiek en uitbreiding in Kempers 1992, 1-9 en 301-304. Overzicht in Freidson 1994.

56. Weber 1917/9 herdrukt in 1992 en Carr-Saunders 1933.

57. Johnson 1972; Larson 1977; Dingwall en Lewis 1983 en Freidson 1986. Problematisch is het onberedeneerde gebruik van het begrip 'modern' bij professionalisering.

58. Vergelijk Vollmer 1966; Larson 1977, 19-39 en Waddington 1984.

59. Durkheim 1893. Dit en verwante begrippen zijn in het wetenschappelijk geïntroduceerd door Smith en Spencer. Zie ook Freidson 1994, 52-70.

60. Dit aspect is sterk beklemtoond door Wilenski 1964, 142-146.

61. Carr-Saunders 1933. De introductie van het begrip *Beruf* en *Beruf und Arten der Berufsgliederung* bij Weber 1922, 80-82, alsmede 1917/9 in 1992.

62. Het begrip differentiatie is met zijn tegenhanger integratie uitgewerkt door Elias 1971.

63. In dat opzicht zou het passen om zijn werk aan te duiden als de 'interdependentietheorie', waarvan de civilisatietheorie een onderdeel is, en de daarop geënte sociologie als 'interdependentie-sociologie' in plaats van het toch wat

tautologische 'figuratiesociologie'.

64. Vergelijk Goudsblom 1977 en Wilterdink 1993.

65. Terugkomend op Elias is het wel zo dat hij op tegenbewegingen niet veel aandacht heeft gevestigd en door het op de voorgrond plaatsen van de algemene richting in de inhoud van manierenboeken en in staatsvorming een zeker evolutionisme tenminste heeft gesuggereerd en daarmee aanleiding heeft gegeven tot kritiek in termen van teleologie. Over omkeerbaarheid zie onder meer Ganzeboom, Kempers en Wilterdink 1989, Kempers 1992, 310-317 en Fletcher 1994. Eerder heeft Maso 1982 gewezen op toenemende agressie onder ridders als onderdeel van staatsvorming. Deze omkeerbaarheid schuilt overigens ook in het proces van *sociale* selectie: met het verdwijnen van bepaalde groepen, verdwijnen bijna altijd ook bepaalde beheersingsvormen, of het nu gaat om jagers en boeren of om theologen en kunstschilders.

66. Weber 1922, 177-180, 267, 631-641.

67. Wilterdink en Van Heerikhuizen 1993, 212-215, in een passage over onder anderen Bourdieu, welke in deze bewerkinge herdruk is toegevoegd.

68. *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen* is geordend op grond van weer een andere typologie, namelijk 'De drie hoofdvragen van de sociologie', te weten het ongelijkheidsprobleem, het cohesieprobleem en het rationaliseringsprobleem, waarvan alleen de laatste een procesbegrip is. Cultuur en kunst worden verkaveld over verschillende thema's, waaronder bureaucratisering, professionalisering, ideologie, technologie en compenserende strategie, vergelijk Ultee 1992, 137, 150, 376, 571-581.

69. Vergelijk bijvoorbeeld Grigg 1974 en Mann 1986, en voor de mondialisering Wallerstein 1974.

Literatuur

- Bax, M., 'Religieuze regimes en staatsvorming. Notities voor een figuratie-benadering', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 12 (1985), 22-48.
- Becker, H., *Art Worlds*, Berkeley 1982.
- 'Beschaving en geweld', *Sociologische Gids*, 29 (1982) themanummer onder redactie van A. Blok en L. Brunt.
- Beyers, T., 'Kunstsociologie in Nederland 1980-1990', *Boekmancahier* 1 (1989), 5-18.
- Beyers, T., *Georganiseerde cultuur. De rol van overheid en markt in de kunstwereld*, Bussum 1993.
- Benedict, R., *Patterns of Culture*, Boston 1934.
- Blok, A., 'Primitief en geciviliseerd', in 'Beschaving en geweld', 197-210.
- Bourdieu, P., *La distinction*, Parijs 1979.
- Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam 1989.
- Boer, P. den, 'Europese cultuurgeschiedenis', (syllabus) Amsterdam 1994.
- Brinkgreve, C. en M. Korzec, '*Margriet weet raad*'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, Utrecht/Antwerpen 1978.
- Carr-Saunders, A.M. en P.A. Wilson, *The Professions*, Londen/Liverpool 1933.
- Dingwall, R. en P. Lewis, *The Sociology of the Professions. Lawyers, Doctors and Others*, Londen 1983.
- Durkheim, E., *De la division du travail social*, Parijs (1893) 1960.
- Durkheim, E., *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie*, Parijs 1912.
- Elias, N., *Ueber den Prozess der Zivilisation*, München/Bern (1939) 1969.
- Elias, N., *Wat is sociologie?*, Amsterdam 1971.
- Grigg, D.B., *The Agricultural Systems of the World. An Evolutionary Approach*, Cambridge 1974.
- Fisch, J., 'Zivilisation, Kultur', in Kosellek 1992 7, 679-774.
- Fletcher, J., 'On the Theory of the Decivilizing Process' (paper) Amsterdam 1994.
- Freidson, E., *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*, Chicago/Londen 1986.
- Freidson, E., *Professionalism Reborn. Theory, Prophecy, and Policy*, Cambridge 1994.
- GANZEBOOM, H., B. KEMPERS en N. WILTERDINK, *Professionalisering, staatsvorming en civilisering: kunst, macht en mecenaat*, Amsterdam 1989.
- Goudsblom, J., *Sociology in the Balance*, Oxford 1977.
- Goudsblom, J., *De sociologie van Norbert Elias. Weerklank en kritiek. De civilisatietheorie*. Amsterdam 1987.
- Goudsblom, J., 'Lange-termijnprocessen in de mensheidsgeschiedenis' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15 (1988), 5-25.
- Goudsblom, J., E.L. Jones en S. Mennell, *Human History and Social Process*, Exeter 1989.
- Goudsblom, J., *Fire and Civilization*, Londen 1992.
- Goudsblom, J., 'The Theory of the Civilizing Process and its Discontents' (paper) Amsterdam 1994.
- Harris, M., *Culture. People, Nature*, New York 1988.

- Huizinga, J., *Herfstij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem 1919.
- Johnson, T.J., *Professions and Power*, Londen 1972.
- Jong, M. de, 'Monniken, ridders en geweld in elfde-eeuws Vlaanderen, in 'Beschaving en geweld', 279-296.
- Kapteyn, P., *Taboe, macht en moraal*, Amsterdam 1980.
- Kempers, B., 'De civilisatietheorie van Elias en civilisatieprocessen in Italië, 1300-1550', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 8 (1982), 591-612.
- Kempers, B., 'Problemen en beloften van kunstsociologie in Nederland, 1970-1985', *Sociale Wetenschappen* 28 (1985), 99-118.
- Kempers, B., *Painting, Power and Patronage. The Rise of the Professional Artist in Renaissance Italy*, Londen 1992.
- Kempers, B., 'Loyalty and Identity in the Low Countries. Regional, National and Global Imagery in the Sixteenth Century' in: P. van Kessel red. *The Power of Imagery. Essays on Rome, Italy and Imagination*, Rome 1993, 31-48.
- Kosellek, R. red., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 7 delen, Stuttgart 1992.
- Kruihof, B., 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion* 2 (1980), 22-38.
- Larson, M.S., *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*, Berkeley 1977.
- Mann, M., *The Sources of Social Power. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986.
- Maso, B., 'Riddeleeer en riddermoed - ontwikkeling van de aanvalslust in de late middeleeuwen', in 'Beschaving en geweld', 296-326.
- Mauss, M., *Sociologie et antropologie*, Parijs 1950.
- Mennell, S., *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image*, Oxford 1989.
- Nora P., red. *Les lieux de mémoire*, 7 delen, Parijs 1986-1992.
- Oosterbaan Martinius, W., *Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*, 's-Gravenhage 1990.
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Meppel 1984.
- Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, Amsterdam 1979.
- Schuyt, C., *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Leiden 1991.
- Skocpol, T., *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge 1979.
- Smithuijsen, C., 'Klaviermethoden en concertdiscipline: een muzieksociologische vingeroefening', *Sociologische Gids* 29 (1982), 484-497.
- Smithuijsen, C., 'Das erstaunliche Silentium: luisterdwang in en om de concertzaal', *Boekmancahier* 3 (1991), 254-277.
- Swaan, A. de, *In Care of the State. Health Care, Education, and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*, Oxford 1988.
- Swaan, A. de, *Perron Nederland*, Amsterdam 1991.
- Swaan, A. de, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20 (1994a), 6-24.
- Swaan, A. de, 'Rational Choice as Process. The Uses of Formal Theory for Historical Sociology', (paper) Amsterdam 1994b.

- Thoden van Velzen, H.U.E., 'De Aukaanse (Djoeka) beschaving', in 'Beschaving en geweld', 243-279.
- Tilly, Ch., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.
- Tilly, Ch., *Coercion, Capital and European States AD 990-1990*, Cambridge/Oxford 1990.
- Tylor, A.B., *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, 1871.
- Ultee, W., W. Arts en H. Flap, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen 1992.
- Vollmer H.M. en D.L. Mills red., *Professionalization*, Englewood Cliffs 1966.
- Waddington, I., *The Medical Professions in the Industrial Revolution*, Dublin 1984.
- Wallerstein, I., *The Modern World-System*, New York 1974.
- Weber, M., 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 20-21 (1904-1905).
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen (1922) 1956.
- Weber, M., *Wissenschaft als Beruf en Politik als Beruf*, in *Max Weber Gesamtausgabe* 17 Tübingen 1992, 71-111 en 157-252.
- Wilensky, H., 'The Professionalization of Everyone', *American Journal of Sociology*, 70 (1964), 131-178.
- Wilterdink, N., 'De civilisatietheorie in discussie. Opmerkingen bij een congres', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18 (1982), 571-590.
- Wilterdink, N., *Vermogensverhoudingen in Nederland*, Amsterdam 1984.
- Wilterdink, N., *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*, Groningen 1993.
- Wilterdink, N. en B. van Heerikhuizen, *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*, Groningen 1993.
- Wouters, C., *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*, Amsterdam 1990.
- Wouters, C., 'On Status Competition and Emotion Management: the Study of Emotions as a New Field', *Theory, Culture and Society*, 9 (1992), 229-252.
- Zolberg, V., *Constructing a Sociology of the Arts*, Cambridge 1990.
-